

प्रकाशकीय

पुण्यस्मरण

स्व. पू. ब्र. कंकुमावशी यांचे व्यक्तित्व व कर्तृत्व विशेष होते. निकोप दृष्टिसंपन्न व्यक्तित्व व समाजमान्य कर्तृत्व आजही चांगले आठवते. स्वाध्याय, मनन, चिंतन व परोपकारभावना हा त्यांचा सहज पिण्ड होता. लेखनही त्यांनी केले होते. त्यांचे ठिकाणी तत्त्वज्ञान व तत्त्वज्ञानाविषयी नितांत आदरभाव होता. धर्मकार्यविषयी तळमळही खूप होती. मुंबई श्राविकाश्रम व कारंजा आश्रमाला त्यांचे अनुभवपूर्ण योगदान लाभले. कारंजा श्राविकाश्रमाचा प्रारंभ मावशीच्या स्वाधीनातून झाला. जैन समाजामध्ये स्त्रीशिक्षणासंबंधी जागृती करण्याकरीता त्यांनी दक्षिण व उत्तर भारतामध्ये विहारही केला. आस्थाभाव व प्रेमभाव निर्माण केला. स्वतः वर्षोगणती धर्माशिक्षणही दिले.

पाठ्यपुस्तकमालेची सेवा

महाराष्ट्रामध्ये प्रारंभी धर्माशिक्षण हिंदी पुस्तकांच्या आधारे दिले जात असे. धार्मिक पाठ्यपुस्तके मराठीतून प्रकाशित व्हावी व होत राहावीत त्यांनी आपल्या स्त्रीधमनातून काही रक्कम काढून पाठ्यपुस्तकमाला सुरु केली. स्व. श्री. रावजी सखाराम दोशी यांनी प्रकाशीत केलेले जैन बालबोध भाग १ ते ४, छहढाला, तत्त्वार्थसुत्र, याच ग्रंथमालेतून निरंतर प्रकाशित होत रहावेत या साठी कायदेशीर ठरावही करून पाठविला. द्रव्यसंग्रह, रत्नकरण्डश्रावकाचार, सागरधर्मामृत या ग्रंथांचा प्रामाणिक अनुवाद व प्रकाशनही करविले. जैनसिद्धांत प्रवेशिकेचे बालबोधिनीरूप स्व. स्वाध्यायपण्डित श्री.पद्मुम्न सावजी यांच्या देखरेखाली श्री. ध. पं. नरेंद्रकुमारजी न्यायतीर्थ यांचेकडून तयार करविले. श्री. सुमेरजी जैन यांनी तयार केलेला भारतीतत्त्वमालेचा सचित्र पहिला भागही याच ग्रंथमालेतर्फे प्रकाशित झाला. छहढाला ग्रंथाची नवी आवृत्ती तर समाजामध्ये स्वाध्यायप्रेमी मंडळीना विशेष आवडली. त्याचप्रमाणे रत्नकरण्डश्रावकाचारचा अनुवादही विशेष वाटला. द्रव्यसंग्रह ग्रंथाची नवी आवृत्ती

आज विशेष स्वरूपामध्ये प्रस्तुत आवृत्ती प्रकाशित होत आहे. ग्रंथाचे मोल व मौलिकता अपूर्व आहे. तत्त्वज्ञान कमीत कमी शब्दामध्ये सांगोपांग सांगणारा हा प्रामाणिक लहानसा आर्ष ग्रंथ आहे. विद्यार्थ्यप्रमाणेच प्रारंभिक नवीनपणे स्वाध्याय करणाऱ्यांना सुध्दा पायाशुद्ध तत्त्वज्ञानाची माहिती होण्यासाठी ग्रंथाचा हा अनुवाद निश्चित उपयोगाचा व्हावा. यासाठी श्री. ध.पं. धन्यकुमार गंगाया भोरे, बी.ए.,एलएल.बी. यांनी आपली विशिष्ट दृष्टि व वर्षावधीचे मनन व अध्ययनसातत्य यामध्ये उपयोगात आणले आहे. तत्त्वाचे मूळ पकडण्यासाठी या अनुवादाचा निश्चित उपयोग होईल. सात तत्त्वे, व्यवहारनिश्चय नयाचे स्वरूप व सांगड, मोक्षमार्ग, नवअधिकारांचे वर्णन आदिसंबंधी आवश्यक त्या ठिकाणी पूरेपूर खुलासा केला आहे. धर्मग्रंथाचे अध्ययन कोणत्या दृष्टिकोनातून व्हावयास हवे यासाठी प्रस्तावनेमध्ये जरूर तो खुलासाही केला आहे. त्याबद्दल माला त्यांची अभारी आहे.

मालेवरील कृपाप्रसाद

मालेचा वर्षावधीचा आटोप वर नमूद आहे. या खटाटोपाचा मोठा वाटा मालेच्या जन्मदात्या परोकारमूर्ती स्व. मावशींनी उचलला आहे. त्यांची इहलोकीची यात्रा ४-६-३९ ला संपली. तदनंतर ध. स्व. मावशींचे सुपुत्र ध. श्री. सेठ मोतीचंदजी यांचा मालेवर पूर्ण कृपालोभ राहिला. त्याचाही दि. २१-५-६० ला एकाएकी अकाळी स्वर्गवास झाला, मालेचे कार्य धाराप्रवाही चालू राहावे यासाठी अत्यंत आस्थेवाईकपणे ध. श्री. कुसुमबाई मो. शहा, बी.ए. यांनीही आपले कृपावूर्व छत्र अविभाज्य कायम ठेवले. त्यामुळे च समाधानपूर्वक कार्य करण्यामध्ये प्रसन्नता वाटते.

सवलतीची दर योजना

वाढत्या माहागाईच काळामध्ये धर्मग्रंथ बालविद्यार्थ्यांच्या हातामध्ये कमीतकमी दरामध्ये देता यावेत या पवित्र भावनेने मालेचे ग्रंथ आतापर्यंत कोणत्याही प्रकारचा नफा न अकारता लागतमूल्यापेक्षाही कमी किंमतीमध्ये देता यावेत श्री. महावीर ज्ञानोपासना समिती, कारंजा या संस्थेकडून रु. ७५०/- चे अनुदान प्राप्त झाले आहे. कंकुबाई पाठ्यपुस्तकमाला समितीची ऋणी आहे.

या ग्रंथाची मुद्रण सुंदर व्हावे यासाठी नागपूर येथील श्री. अजय रमेश प्रोप्रा. ग्राफिक आर्ट प्रोसेस यांनी अत्यंत आस्थेवाईकपणे संपूर्ण सहयोग दिला याबद्दल ग्रंथमाला त्यांचीही आभारी आहे.

-प्रकाशक.

उपोद्घात

श्री. द्रव्यसंग्रह हा जैन साहित्यामधील छोटासाच परंतु सुंदर अध्यात्माप्रधान ग्रंथ आहे. यावर श्री. ब्रह्मदेव सूरि यांची संस्कृतमध्ये बृहत् टीका बृहद् द्रव्यसंग्रह या नावाने उपलब्ध असून तिच्या बन्याच आवृत्या प्रकाशित झाल्या आहेत. जैन तत्त्वज्ञानाचे मर्म जाणून घेवू इच्छिणारे या ग्रंथाचा स्वाध्याय-मननादी करतातच. यावरून या ग्रंथाची माहती लक्षात येईल. एवढया कमी गांथामध्ये (अवघ्या ५८ गांथामध्ये) जैनमान्य जीवजीवादी वस्तुव्यवस्था, सप्त तत्त्वे आणि व्यवहार व निश्चय मोक्षमार्ग याचे एवढे सरळ, सुंदर आणि सुबोध विवेचन अन्यत्र कोठे आढळून येत नाही.

द्रव्यसंग्रहाची तीन अध्यायांत विभागणी असून पहिल्या अध्यायाच्या सत्तवीस गांथापैकी प्रथम चौदा गांथामध्ये जीवाचे आणि पुढील तेरा गांथामध्ये अजीव तत्त्वाचे वर्णन केले आहे. जीवाचे निरुपण नजु अधिकारांत विभागले असुन व्यवहार व निश्चय या दृष्टिने तेथे जीवतत्त्वाचे मूलग्राही विवेचन आहे. जणू अध्यात्माशास्त्राचा निचोडच त्यामध्ये समावलेला आहे नंतर पहिल्या अध्यायाच्या गाथा १५ ते २७ पर्यंत पुढगल धर्मादी अजीवद्रव्ये, अस्तिकाय, प्रदेशादिकांचे संक्षिप्त परंतु सर्वस्पर्शी वर्णन केले आहे. अशाप्रकारे प्रथम अध्यायांत जीवजीवाचे वर्णन आहे.

अध्याय दोन मध्ये गाथा २८ ते ३८ पर्यंत जीव व अजीव यांचेच विशेष अशा सप्त तत्त्वांचे आस्त्रव, बंध, संवर, निर्जरा, मोक्ष व पुण्यपापांचे वर्णन त्यांच्या द्रव्य व भाव अशा भेदद्वारा केले आहे.

नंतर तिसऱ्या अध्यायात गाथा ३९ ते ५८ पर्यंत व्यवहार व निश्चय मोक्षमार्ग, रत्नत्रय, ध्यान, ध्यानयोग्य मंत्र व परम ध्यानदिकांचे मूलगामी विवेचन केले आहे. अशाप्रकारे या सर्व तत्त्वनिरूपणाला अध्यात्माची बैठक आहे.

अशा छोटेखानी परंतु अपूर्व ग्रंथाचे लेखक आचार्य महाशयासंबंधी, त्यांचे जन्मवृत्त गुरुपरंपरा, काळ याबाबत फारच तोकडी माहिती उपलब्ध आहे. खुद स्वयं आचार्यांनी अंतिम गाथेत “एमिचंदमुणिणा भणियं जं” या पलिकडे कोठेच आपला काहीही उल्लेख केलेला नाही. ब्रह्मदेवसूरींनी सिधान्ति देव असे विशेषण त्यांना दिलेले आहे.

आचार्य नेमिचंद्र यांचा गोमट्यासार (कर्मकांड व जीवकांड) हा करणानुयोगाचा प्रधान ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्यांचाच हा द्रव्यंसंग्रह ग्रंथ आहे अशी आजतागायत मान्यता होती. परंतु पं. नाथुरामजी प्रेमी व जुगलकिशोर मुख्यार यांनी द्रव्यंसंग्रहकर्ते नेमीचंद्र हे गोमट्यासारकर्ते आचार्य नेमिचंद्रापेक्षा अन्य असावेत व ते १००-१५० वर्षांनी झाले असावेत असे मत सूचित केले आहे (पहा:- पुरातन जैन वाक्यासूची-जैन प्राकृत पधानुक्रमणी-जुगलकिशोर मुख्यत्यारची प्रस्तावना).

परंतु उपरोक्त दोन्ही आचार्य एकच की भिन्न याचा निर्णय करण्याइतपत निश्चित पुरावा कोणताच उपलब्ध नाही. तथापि त्यामुळे ग्रंथकार आचार्याची विशाल प्रज्ञा, खोल अध्यात्मदृष्टी व सुत्रमय विवेचनातील खोली याबाबत कोठेही विवाद किंवा दुमत आढळत नाही. तसेच हा ग्रंथ संग्रहीत असावा असेही सूचित करतात. त्यानेही ग्रंथाच्या महत्तेमध्ये अंतर येत नाही.

या ग्रंथातील बहुतेक गाथा परंपरेने मैखिक रूपाने चालत आलेल्या आहेत. सप्तरूपणावरील धवला वगैरे टीका मध्ये आणि गोमट्यासारादि ग्रंथामध्ये त्या याचरूपाने आढळून येतात.

या ग्रंथाचे अध्ययन जैन साहित्य व तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासकांना अनिवार्य आहे. ग्रंथाचा लहान आकार व सुगमपणा यामुळे जैन पाठशाला, परीक्षालयांच्या ओळखासाठी त्याचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे. मराठीमध्येही या ग्रंथाच्या आठ आवृत्त्या प्रकाशित झाल्यात. माध्यमिक शालेय छोट्या विद्यार्थ्यांना सुगम व्हावे आणि त्यातील विवेचन युक्तियुक्त आणि सुरूप असावे म्हणून ही आवृत्ती तयार करण्यात आली आहे. पूर्व संस्करणातील अस्पष्टता दूर करण्यासाठी संशोधन करण्यापेक्षा सर्व नव्यानेच मांडावे हे उचित वाटले म्हणून हा परिश्रम! यामध्ये विषयांचे सुरूप विवेचन करण्यात आले आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ विद्यार्थ्यांप्रमाणे स्वाध्यायप्रेमींनाही उपयुक्त व्हावा. सर्व विषय अत्यंत स्पष्टतेने आणि सुगमपणाने समोर उपस्थित केले आहेत. त्यामध्ये विद्यार्थ्यांनाही बोजड किंवा न झेपणारे वाटू नये याची पण दक्षता घेतली आहे. ग्रंथाचा विस्तारही त्यांचया आटोक्याबाहेर जाणार नाही याची काळजी घेतजी आहे. परंतु विषय स्पष्ट व्हावा म्हणून पूर्वावृत्तीपेक्षा विस्तार अपरिहार्यच होता.

व्यवहारनय आणि निश्चयनय यांचे स्वरूप व नयप्ररूपणेचे महत्त्व पूर्ण आत्मसात् केल्याशिवाय या ग्रंथाचे मर्म आकलन होणे आशयक्यच आहे. म्हणून ग्रंथाच्या प्रारंभी नयविषयक एक छोटेखानी प्रबंध जोडला आहे. तो विशेष जिज्ञासूंना, स्वाध्यायप्रेमी मुमुक्षुंना व शिक्षकांना मार्गदर्शक व उपयुक्त होईल असा विश्वास आहे. या आवृत्तीचे हे विशेष आकर्षण आहे.

ग्रंथ शिकविणाऱ्या शिक्षकांना काही सूचना अपरिहार्य आहेत. त्यांनी ग्रंथ शिकविण्यापूर्वी ब्रह्मदेवसूरीकृत बृहद्द्रव्यसंग्रह हा ग्रंथ मोक्षमार्गप्रकाश अध्या ७ वा, त्यांतही उभयनयावलंबी मिथ्यादृष्टीचे वर्णन, जरुर स्वाध्यायरूपाचे नजरेखालून घालावे, आणि प्रारंभी जोडलेला नयविषयक प्रबंध बारकाईने अभ्यासावा. म्हणजे त्यांची दृष्टी स्वच्छ व परिमार्जित होईल व विद्यार्थ्यांना शिकवताना त्यांना रसही येईल.

शेवटी जैन तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासू व स्वाध्यायप्रेमींना हे संस्करण आवडो! त्यांनी यातील न्युनता व दोष नजरेला आणावेत व स्वयं शुद्ध करून घ्यावेत अशी विनंती करून हे संस्करण त्यांचे सेवेशी रुजू करतो.

आपला नम्र विद्वज्जनसेवक

धन्यकुमार गंगासा भोरे

द्रव्यसंग्रहाची नयविषयक भूमिका

द्रव्यसंग्रह हा ग्रंथ आकाराने लहान म्हणजे अवघ्या अड्डावन गाथांचा असला तरी त्यामध्ये द्रव्यानुयोगाचा सार, अध्यात्माचा गाभाच सामावलेला आहे. अध्यात्मग्रंथाचा आशय समजून घेताळतना नयविषयक दृष्टिकोन स्वच्छ असणे जरुर आहे. पहिलया आध्यायात जीव तत्त्वाचे नज अधिकारामध्ये व्यवहारनय, अशुद्ध निश्चयनय, शुद्ध निश्चयनय इत्यादी नयविशेषांनी विवेचन केले आहे. दुसऱ्या अध्यायातील सप्त तत्त्वांचे स्वरूप किंवा तिसऱ्या अध्यायातीली मोक्षमार्गाचे निरूपण यातही हा नयविषयक दृष्टिकोण जाणणे अनिवार्यच आहे. म्हणून प्रथमतः तर अभ्यासकांना प्रमाण-नयाचे स्वरूप व व्यवहार निश्चयाचे स्वरूप जाणणे आवश्यक आहे. अतएव येथे थोडक्यात प्रमाणनयाच्या स्वरूपाचे निरूपण करण्यात येते.

तत्त्व जाणण्याचे दोन प्रकार

वस्तुचे स्वरूप जाणण्याचे, तत्त्व समजून घेण्याचे दोन मार्ग आहेत. १. प्रमाण आणि २. नय.

प्रमाण :- संशय, विपर्यय व अनध्यवसाय या तीन दोषांनी रहित वस्तूला समग्रपणाने, भेद न करता जाणणाऱ्या ज्ञानास प्रमाण म्हणतात. संशय, विपर्यय व अनध्यवसाय या तीन दोषांच्या अभावामुळे ज्ञानामध्ये प्रमाणता म्हणजे खरेपणा येतो आणि भेद न करता जाणल्यामुळे समग्र अखंड वस्तू प्रमाणज्ञानाचा पिषय होते. “सम्यग्ज्ञानं प्रमाणं” असे न्ययदीपिकेत प्रमाणाचे लक्षण सांगितले आहे त्याचा आशय हाच आहे. मति, श्रुत, अवधि, मनःपर्यय व केवल हे प्रमाणज्ञानाचे पाच भेद आहेत. श्रुतज्ञान मात्र नयरुपही आहे. इतर ज्ञाने प्रमाणरूपच आहेत.

नय :- वस्तू स्वरूपानेच अनेक धर्मात्मक आहे; सामान्य-विशेषात्मक उत्पादव्ययधौव्यात्मक, गुणपर्यायात्मक आहे. धौव्य आणि गुण सामान्याचे बोधक आहेत तर उत्पादव्यय व पर्याय विशेषाचे बोधक आहेत. असा अनंत धर्मात्मक अखंड वस्तूमधील एका धर्माला - अंशाला प्रयोजनवशात् मुख्य आणि अन्य अंशाला गौण करून जे ज्ञान वस्तूला जाणते त्यास नयज्ञान म्हणता. प्रमाणज्ञानाच्या विषयभूत अनेक धर्मरूप वस्तूला प्रयोजनवश कोण्या एका धर्मद्वारा, भेद करून ग्रंहण करण्यात येते. अर्थात् त्यामुळे कोण्या एका धर्मास मुख्य व अन्य धर्मास गौण करण्यात आल्यामुळे दोन प्रकारे वस्तूला जाणण्याच्या पद्धतीला नयपद्धती म्हणतात. म्हणजे नयपद्धती ही विश्लेषणाची प्रक्रिया आहे आणि ही प्रक्रिया फक्त श्रुतज्ञानाचीच अंगभूत आहे. श्रुतज्ञान तेवढेच नयरुप असते. या नयपद्धतीने वस्तूच्या यथार्थस्वरूपाचाच निर्णय होतो. परंतु विश्लेषणाच्या प्रक्रियेने मात्र. म्हणून नय हा श्रुतज्ञान प्रमाणाचा अंश ठरतो. अतएव श्रुतज्ञानाच्या अंशाला, प्रमाणाच्या अंशाला नयइ आन म्हटले आहे.

प्रमाण आणि नय दोन्ही वस्तुतत्त्वाचा यथार्थपणे निर्णय करतात. प्रमाणज्ञान गौणमुख्य भेद न करता विश्लेषणाच्या प्रक्रियेविना संश्लेषणपूर्वक गुणपर्यायरूप समग्र वस्तूला जाणते तर नयज्ञान गौणमुख्यरूपाने प्रयोजनशात् भेद करून विश्लेषणाच्या प्रक्रियेद्वारा वस्तूला एका एका अंशाने ग्रहण करते.

नयाचे भेद - १. द्रव्यर्थिक व २. पर्यायर्थिक

जैनदर्शनामध्ये वस्तु सामान्यविशेषात्मक, गुणपर्यायात्मक स्वीकारली आहे. द्रव्य म्हणजे गुणांचा समूह. द्रव्य व गुण सामान्यरूप असतात; अर्थात् ते कालक्रमाने होणाऱ्या सर्व द्रव्यपर्यायामध्ये आणि गुणपर्यायामध्ये व्यापून असतात. पर्याय कालक्रमाने होणारे विशेष आहेत. म्हणजे वस्तु गुणपर्यायामध्ये व्यापून असतात. याचाच अर्थ ती सामान्यविशेषणात्मक आहे असा होतो. वस्तूच्या या दोन अंशांपैकी द्रव्याच्या म्हणजे सामान्याच्या मुख्यतेने जो पदार्थाला जाणतो तो द्रव्यर्थिक नय असून जो विशेषाच्या, पर्यायाच्या, पर्याच्या मुख्यतेने पदार्थाला जाणतो तो पर्यायर्थिक नय होय. याचे भेदप्रभेद अनेक असून अन्य शास्त्रात त्याचे वर्णन सविस्तर केले आहे.

१. नैगम २. संग्रह ३. व्यवहार हे तीन द्रव्यर्थिकनय असून ४. ऋजुसूत्र ५. शब्द ६. समभिरुड ७. एवंभूत हे चार पर्यायर्थिक नय आहेत. याप्रमाणे नयाचे सात भेद तत्त्वार्थसूत्रादि सिधांतग्रंथामध्ये किंवा न्यायशास्त्रात सांगितले आहेत. येथे त्याचे प्रयोजन नसल्याने त्यांचे विशेष वर्णन केलेले नाही.

या पद्धतीने वस्तुमध्ये धर्माविशेषद्वारा, गुणपर्यायाद्वारा, सामान्य विशेषद्वारा भेद करण्यात येऊन विश्लेषणाच्या प्रक्रियेने वस्तुतत्त्वाचा निर्णय करण्यात येतो. याप्रमाणे प्रमाणनयाने वस्तुस्वरूपाचा निर्णय होतो.

परंतु वस्तुस्वरूपाचा निर्णय केल्याने मात्र भागत नाही. निर्णय केल्यानंतर त्यामध्ये स्वपर व हिताहित याचा निर्णय करून स्वचा व हिताचा स्वीकार आणि पराचा व अहिताचा त्याग आवश्यक असतो. म्हणजेच मोक्षप्राप्तीसाठी आत्मसिध्दी हे धर्मात्मा व्यक्तीचे मुख्य प्रयोजन आहे. या दृष्टीने व्यवहारामध्ये जे संयोगाच्या मुख्यतेने कथन आहे त्याचा सत्यासत्य निर्णय करून, तत्त्वाचा स्वीकार करावा लागतो. म्हणजे कोणते तत्त्वाचे कथन आहे त्याचा सत्यासत्य निर्णय करून, कोणते अनुपचरित्र म्हणून यथार्थ याचीही मीमांसा करण्यात येते. तेथे हेयोपदेयाची दृष्टी असते. फक्त ज्ञान करविणे एवढेच प्रयोजन नाही. म्हणून मोक्षमार्गामध्ये अध्यात्मशास्त्रामध्ये भिन्न नयपद्धती स्वीकारली आहे. संपूर्ण जैन शास्त्रांचे अंतिम उद्दिष्ट मोक्ष असल्यामुळे उपदेश निश्चय आणि व्यवहार या रूपाने विभक्त आहे.

सुरुवातीला सांगितलेले द्रव्यर्थिक द्रव्यर्थिक आणि पर्यायर्थिक हे नयाचे भेद निश्चयनयाचे सिध्दीला कारण आहेत. अतएव ते निश्चयनयाचेच भेद आहेत.

निश्चयनय :- “स्वाश्रितो निश्चयः” :- पराची अपेक्षा न ठेवता वस्तूचे यथार्थ स्वरूप ग्रहण करणाऱ्या निश्चयनय म्हणतात. याला अध्यात्मशास्त्रामध्ये भूतार्थ म्हटले आहे. आशाय हा की ज्या वस्तूचे जे गुण, पर्याय किंवा धर्म असतील ते त्याच वस्तूचे सांगणे. जसे आहे तसे निरुपण करणे हा निश्चयनय होय. जसे-

- १) मातीच्या कुभांला मातीच्या म्हणणे.
- २) जीवाला ज्ञानस्वभावी सांगणे. (गाथा ५)
- ३) वीतराग चारित्र हे सम्यक चारित्र आहे. (गाथा ४६)

व्यवहारनय :- पराश्रितो व्यवहार :- एका वस्तूचे तिच्या गुणधर्मावर अन्य वस्तूच्या गुणधर्माच्या आरोप (उपचार) करून म्हणजेच परसापेक्षा अयथार्थ निरुपण करणे यास व्यवहारनय म्हणतात. (प्रकृत वस्तूवर अन्य गुणधर्माचा उपचार करून निरुपण करणे.) जसे-

- १) घटाला तुपाचा घट म्हणणे.
- २) जीवाला इन्द्रियांनी सहित न शरीरवान् म्हणणे (द्रव्यसंग्रह गाथा ४).
- ३) व्रतसमिती हे व्यवहाराने चारित्र आहे. (गाथा ४५)

येथे घट मातीचा असून तो मातीशी तन्मय आहे. तुपाचा नाही. तथापि विशिष्ट घटाचे ज्ञान करून देण्यासाठी, इष्टार्थाचा बोध करून देण्यासाठी तुपाच्या संयोगाच्या अपेक्षेने त्यास तुपाचा घट म्हणतात. हा उपचार असून तो अयथार्थ आहे. कारण व्यवहारनयाच्या शब्दार्थप्रमाणे वस्तूचे स्वरूप नाही.

व्यवहाराने अयथार्थ स्वरूपाचे कथन करण्यात येते त्याचेही प्रयोजन आहे. अनेक घटांपैकी विवक्षित घटाचा बोध करून देण्यासाठी संयोग दर्शवून त्यांचे ज्ञान करून देण्यात येते. इष्टार्थाचे ज्ञान करून देणे हे त्याचे प्रयोजन आहे. ज्याचा बोध करून देण्यासाठी तुपाच्या संयोगाच्या अपेक्षेने त्यास तुपाचा घट म्हणतात. हा उपचार असून तो अयथार्थ आहे. कारण व्यवहारनयाच्या शब्दार्थप्रमाणे वस्तूचे स्वरूप नाही.

व्यवहाराने अयथार्थ स्वरूपाचे कथन करण्यात येते त्याचेही प्रयोजन आहे. अनेक घटांपैकी विवक्षित घटाचा बोध करून देण्यासाठी संयोग दर्शवून त्यांचे ज्ञान करून देण्यात येते. इष्टार्थाचे ज्ञान करून देणे हे त्याचे प्रयोजन आहे. ज्याचा बोध करून देण्यात आला आहे तो घअ स्वरूपाने मातीचाच आहे असेच त्याचे यथार्थ ज्ञान अखेरीस होते. म्हणजे निश्चयाचे ज्ञान करविणे हे व्यवहारनयाच्या प्रवृत्तीमधील प्रयोजन आहे. जीवास शरीरवान व इन्द्रियवान् सांगून संसारात शरीर व इन्द्रियांनी सहित असणारा जीव ज्ञानस्वभावीच आहे असेच निश्चयाचे स्वरूप ज्ञातहाराद्वारा सिद्ध होते. ज्यात तूप भरले आहे असा घट असा भाव “तुपाचा घट” या व्यवहार भाषेने व्यक्त होतो. तद्वत् संसासात ज्यास इंद्रियादिकांचा संयोग आहे तो जीव तीन काळांत स्वरूपाने ज्ञानमात्र आहे हे व्यवहार सांगतो.

(१) व्यवहार नयाचा शब्दशः अर्थ किंवा विषय हा असत्य अतएव अभूत आहे. परंतु निश्चयाच्या स्वरूपाचे ज्ञान करून देणे हे त्याचे प्रयोजन समीचीन असल्यामुळे या व्यवहारनयालाही आगमामध्ये स्थान आहे. व्यवहारी जनांना निश्चयाचे ज्ञान नसते, त्यांना संयोग मात्र ज्ञात असतो, म्हणून संयोगद्वारा वस्तूचे अयथार्थ कथन करून त्यास अज्ञात अशा इष्ट, यर्थार्थ स्वरूपाचे ज्ञान करून देणे, या उद्देशाने व्यवहाराची प्रतिष्ठा आहे. जसे संस्कृत न जाणणाराला “स्वस्तिरस्तु” या आशीर्वादाचा भाव तुझे अविनाशी कल्याण असे अशा प्रकारे त्याच्या मातृभाषेच्या माध्यमातून सांगावा लागतो, तेव्हाच तो आशीर्वादाचा आशय आनंदाने स्वीकारतो. अज्ञानीला सशरीरी व इन्द्रियांनी सहित जीवाची ओळख आहे. त्याला ज्ञानस्वभावाचा परिचय नसतो. तर, संयोगद्वाराही शरीरी, पाहणारा, ऐकणारा जीव स्वरूपाने ज्ञानस्वभावीच आहे असे ज्ञान करून देण्यात येते. तेव्हा त्याला जीवतत्वाची ओळख पटते.

हेच आचार्य अमृतचंद्र पुरुषार्थसिद्धयुपाय ग्रंथामध्ये सांगतात-

अबुधस्य बोधनार्थं मुनीश्वरा देशयन्त्यभूतार्थम् /

अज्ञानीला यथार्थ बोध म्हणून मुनीश्वर अयथार्थ अशा व्यवहाराचा उपदेश देतात. आशाय हा की, निश्चयाने ज्ञान करून देणे हा व्यवहार नयाचा उद्देश आहे. म्हणून तो अयथार्थ असूनही कथन करणे क्रमप्राप्त आणि न्यायसंगत आहे. म्हणूनच आगमामध्ये यत्रतत्र व्यवहारनद्वारा उपदेश आहे.

परंतु तो अयथार्थ असल्यामुळे मोक्षमार्गामध्ये आश्रय घेण्यायोग मात्र नाही. जो केवळ व्यवहारालाच जाणून सत्यार्थ म्हणून सवीकारतो तयासाठी उपदेशाच नाही. निश्चयनिरपेक्ष केवल व्यवहाराचा उपदेश आगमानेच निषिद्ध आहे. कारण त्यामुळे साधकाची प्रतारणा होते. ज्याप्रमाणे सिंह न जाणणाऱ्यास

मांजरीप्रमाणे सिंह असते या व्यवहाराने मांजरास सिंह भासते त्याचप्रमाणे सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र हा निश्चयाने धर्म आहे; त्याची अपेक्षा न ठेवता केवळ पराश्रित देवदर्शन, ब्रते, तप इत्यादि व्यवहार धर्माचा उपदेश दिला तर तो रागरूप शुभक्रियेलाच धर्म समजून त्यात मग्न राहील व यथार्थ वीतराग रत्नत्रय धर्माची त्याला प्राप्तीच होणार नाही.

अभेदामध्ये भेद करणे हा अयथार्थ अतएव व्यवहारच आहे.

(२) एका वस्तूच्या गुणधर्माचा अन्य वस्तुवर आरोप करणे हा जसा उपचार किंवा व्यवहार आहे तसाच एकाच वस्तुमध्ये भेद करणे हाही उपचार व्यवहारच आहे. कारण ज्या प्रमाणे दोन वस्तु कधीही एकरूप होत नाहीत, किंवा त्यामध्ये तत्त्वतः कोणताही संबंध नसतो त्याप्रमाणे एक वस्तुमध्ये द्रव्य, गुण, पर्याय, उत्पाद, व्यय, धौव्य इत्यादि भेद हा बुधिकृत असतो. दोन वस्तुमध्ये कोणताही संबंध उपचरित असतो तर एकाच वस्तुमध्ये भेदही उपचारित असतो. वस्तु अखंड एक असतांना प्रयोजनवश तेथे बुध्वीपूर्वक भेद करण्यात येतो. तो भेदही व्यवहार आहे. याचा अर्थ तो अंश वस्तुमध्ये नसतो असा नाही. तो अंश तर वस्तुमध्ये असतोच परंतु वस्तू व तो धर्म मिळून एक अखंड वस्तू आहे. त्यामध्ये प्रदेशभेद नाही एवढाच याचा अर्थ आहे.

यापैकी पहिल्या व्यवहारास सिधान्त भाषेत असद्भूत व्यवहार म्हणतात तर दुसऱ्या व्यवहारास सद्भूत म्हणतात. मिथ्यात्वकर्म मिथ्यात्वपरिणामाचा कर्ता हा असद्भूत व्यवहार, जीव पुण्डलकर्माचा कर्ता व भोक्ता हा असद्भूत व्यवहारनय (गाथा ८ व ९). तर जीवाचा ज्ञान हा एक गुण अथवा आठ ज्ञान, चार दर्शन हे जीवाचे स्वरूप आहे (गाथा ६). हा सद्भूत व्यवहारनय, किंवा

समदंसणणाणं चरणं मोक्खस्स कारणं जाणे /

ववहारा णिश्वयदो तत्तियमझ्यो णिओ अप्पा // ३९ //

सम्यगदर्शन ज्ञान चारित्र यास व्यवहाराने मोक्षमार्ग आहे. येथे सद्भूत व्यवहारनय विवक्षित आहे. आणि तत्स्वरूप आत्म्याला निश्चयाने मोक्षमार्ग म्हटले आहे. तसेच शुद्ध ज्ञान दर्शनाला जीव स्वरूप ६ व्या गाथेत म्हटले आहे. हे निश्चयकथन आहे.

द्रव्यसंग्रहामध्ये व्यवहाराचे हे दोन्ही अर्थ संदर्भानुसार अभिप्रेत आहेत. उदाहरणारूपाने वर त्यांचा उल्लेख आलाच आहे. या प्रत्येकाचे उपचरित आणि अनुपचरित असे पोटभेद इतरत्र केले आहेत. परंतु द्रव्यसंग्रहामध्ये ते अभिप्रेत नसल्यामुळे त्याचे विवेचन करण्यात येत नाही.

द्रव्यसंग्रहामध्ये निश्चयनयाचे शुद्ध आणि अशुद्ध असे भेद केलेले आहेत. अशुद्ध भावांचे निरुपण करणारा तो अशुद्ध निश्चयनय तर शुद्ध भावांचे निरुपण करणारा तो शुद्ध निश्चयनयच होय (गाथा ७ व १३). आत्मा अशुद्ध निश्चयाने आपल्या भावकर्माचा व शुद्ध निश्चयनयाने शुद्ध भावांचा कर्ता आहे (गाथा ८). येथे अशुद्ध निश्चयनय हा असद्भूत व्यवहाराच्या अपेक्षेने निश्चय असला तरीही शुद्ध निश्चयाच्या अपेक्षेने

त्याला अन्यत्र अध्यात्म ग्रंथामधे व्यवहारनयच म्हटले आहे. सर्वत्र आचार्याचा दृष्टिकोण संदर्भानुसार समजून घेणे जरुर आहे. तिसन्या अध्यायात व्यवहार मोक्षमार्ग, निश्चय मोक्षमार्ग; व्यवहार चारित्र, निश्चय चारित्र; व्यवहार ध्यान, निश्चय ध्यान इत्यादिकांचे स्पष्ट वर्णन केलेले आहेच.

नयज्ञानद्वारा भेदज्ञानाची आवश्यकता इ

स्व म्हणजे ज्ञानमात्र शुद्ध आत्मा आणि पर म्हणजे शरीर इंद्रियाची अजीव व रागद्वेषादी विकार हे तत्त्वतः सर्वथा भिन्न असतानाही अज्ञानी हे एकच आहेत असे श्रद्धेने स्वीकारतो; एकरुपच जाणतो आणि एक असल्याप्रमाणे रागद्वेष-मोहरुप परिणमातो. यालाच मिथ्यादर्शन, मिथ्याज्ञान व मिथ्याचारित्र म्हणतात. त्यामुळे हा अनादिकाळापासून संसारात भटकतो व दुःखे भोगतो. मिथ्यात्म-स्वपरास एक मागणे-हेच दुःखाचे मूळ कारण आहे. या परिभ्रमणाचा व दुःखाचा नाश करावयाचा असेल तर प्रथमतः जीव व अजीवाचे यथार्थ इ आन करून स्वपरभेदज्ञान प्राप्त करणे हाच एकमेव मार्ग आहे.

प्रत्येक द्रव्य स्वतंत्र आहे; ते आपल्या गुणपर्यायांशी, द्रव्यक्षेत्र-कालभावाशी तन्मय असून परद्रव्याच्या गुणपर्यायापासून द्रव्यक्षेत्रकालभावापासून सर्वथा भिन्न आहे. त्यामुळे कोणत्याही द्रव्याचा अन्य वस्तुच्या द्रव्यगुणपर्यायाशी अथवा द्रव्यक्षेत्रकालभावाशी तत्त्वतः कोणताही संबंध नसून जो काही संबंध सांगण्यात येतो, तो निमित्ताच्या प्रधानतेने व उपचाराने मात्र. तो संबंध उपचरित म्हणूनच अयथार्थ व कथनमात्र आहे. स्वपराचे अस्मज्ञानासाठी ही वस्तुमर्यादा जाणणे आवश्यक आहे. दोन द्रव्यामधील एकता किंवा संबंध हा असद्भूत असल्यामुळे त्या संबंधाचे कथन करणाऱ्या नयाला व्यवहारनय म्हटले आहे. जीवाच्या निज द्रव्यगुणपर्यायांचे इ आन करून देवून परापासून भिन्नता दाखविण्यासाठी निश्चयाने कथन आहे.

शुद्ध आत्मलाभाच्या प्रयोजनाची सिध्दी भेदविज्ञानानेच

परंतु एवढे जाणण्याने मात्र आत्मसिध्दीचे प्रयोजन सफल होत नाही. अनादिकालापासून आत्म्याला निमित्तरूपाने कर्माचा संयोग आहे. त्याचे निमित्त असतांना तो कर्मवश होऊन अनादिकालापासून किाररूप परिणमतो आहे. परंतु म्हणून जर रागादी विकारांना आत्मरूपाने स्वीकारले तर त्यामुळे तो निश्चयाचा विषय आहे. परंतु म्हणून जर रागादी विकारांना आत्मरूपाने स्वीकारले तर त्यामुळे संसाराची व विकारांचीच वाढ होणार ! आर्तध्यान व रौद्रध्यान होणार ! विकार पराचे लक्ष्य आल्याशिवाय होतच नाहीत, ते परसापेक्षच असतात. म्हणून यद्यापि तो जीवाचाच पर्याय आहे तथापि त्याला अशुद्ध निश्चय किंवा व्यवहारनय म्हटले आहे. कारण तेथे पराचा आश्रय आहेच व तो सोडलाच पाहिजे. रागादी विकारांना हेय सांगण्यात खरोखर अरिहंतांनी सर्व प्रकारचा पराश्रित व्यवहारच सोडविला आहे.

ही रागामध्ये हेयबुद्धी आपल्या त्रिकालधूव ज्ञायकरवभावाची दृष्टी व प्रतीती आल्याशिवाय होऊ शकत नाही. म्हणून आत्म्याचा त्रिकाली धूव ज्ञानस्वीकाव हे निश्चयाने जीवत्व आहे, हे श्रद्धेने स्वीकारले असता

परसापेक्षा रागादिविकारामध्ये परतवारची श्रद्धा होते व वीतराग चारित्राचा पुरुषार्थ होतो. याप्रमाणे परद्रव्य व त्याचे गुणपर्याय किंवा द्रव्यक्षेत्रकालभाव यापासून भेदविज्ञान मात्र पुरेसे नसून आपलेच अशुद्ध रागादी विकार व ज्ञानस्वभाव यामधील भेदविज्ञानानेच शुद्धात्मग्रंथामध्ये व ग्रंथकारांनी या ग्रंथामध्ये ठिकठिकाणी शुद्धनयाने (यालाच शुद्ध निश्चय म्हणतात) वस्तुनिरूपण केले आहे.

याप्रमाणे शुद्धनय म्हणजे शुद्ध संग्रहनय, किंवा शुद्ध द्रव्यर्थिकनयच आहे हेही स्पष्ट होईलच.

भेदज्ञानाच्या प्रक्रियेचा आधार

या भेदज्ञानाच्या सिद्धीसाठी आपल्या श्रद्धाज्ञान व चारित्र परिणतीचा आधार एकमात्र ध्रुव चैतन्यभाव असला पाहिजे. त्याच्या आश्रयाने वर्तमान अशुद्ध पर्यायातही असणारी अशुद्धता उपयोगातून हटविली असताना उपयोग शुद्ध होतो, शुद्धाच्या ध्यानाने उपयोग शुद्ध होतो व शुद्ध उपयोगपूर्वक शुद्ध पर्याय प्रकट होतो. याप्रमाणे कर्माचा उपशमादी स्वयमेव झाला असताना सम्यगदर्शन- ज्ञान इ चारित्राची प्राप्ती स्वयमेव होते. उलटपक्षी अशुद्ध उपयोगातून- आर्तध्यान व रौद्रध्यानातून- विकारांचीच निर्मिती होते. ज्याप्रमाणे चिखलभित्रित गढूळ पाण्यामध्येही त्याही अवरथेमध्ये विद्यमान पाण्याच्या स्वच्छता स्वभावाने लक्ष्य आले पाहिजे, तरनंतर चिखल व पाणी यांच्या साक्षात् पृथक्करणाच्या प्रक्रियेनेच शुद्ध जलाची प्राप्ती शक्य आहे. तसेच जीवाच्या अनादिपासून अशुद्धपर्यायाच्या प्रवाहातही सदैव विद्यमान त्रिकानी शुद्ध चैतन्यभाव जाणून त्यास शङ ठांडेने स्वीकारलाच पाहिजे, तरच कर्म व आत्मा तसेच रागादी व ज्ञानस्वभाव यांच्या पृथक्करणाची प्रक्रिया शक्य आहे. अन्यथा नाही. आणि तदनंतर साक्षात् ध्यानप्रक्रियेने रागाला स्वभावापासून दूर केले असतानाच उपयोगातून विकार हटविले तरच शुद्ध आत्म्याची प्राप्ती शक्य आहे. म्हणून रत्नत्रयधर्माची प्राप्ती ही निश्चयाच्या आश्रयानेच होऊ शकते व तेंक्हा व्यवहार हा स्वयं गौण होतो. फूल गळाल्यानंतरच फळ येते त्याप्रमाणे व्यवहार सुटला असतानाच निश्चयाची-स्वरूपाची प्राप्ती होते. म्हणून व्यवहार सुटतो, याची खंत बालगण्याचे कारण नाही. कारण सुटण्यातच व्यवहाराची प्रतिष्ठा आहे.

सारांश - प्रथमत: तर प्रमाणनयाच्या द्वारा वस्तुचे गुणपर्याय व सामान्यविशेष आदीचा निर्णय करावा निश्चयनयाने वस्तूचे स्वरूप जाणून घ्यावे. व्यवहारनयाने निमित्त व संयोगाचे ज्ञान करून घ्यावे व त्याद्वारा निश्चयाला ओळखावे. याप्रमाणे जाणण्याच्या मर्यादेपर्यंत दोन्ही नय उपादेय आहेत.

परंतु नयाला जाणणे वेगळे आणि त्याचा आश्रय घेणे, स्वीकार करणे, वेगळे. या दोन अलग प्रक्रिया आहेत. आश्रय घेणे याचा अर्थ श्रद्धाज्ञानाचरित्रपरिणतीचा आधार बनविणे. व्यवहाराला जाणून त्याचा आश्रय हा जीव संसारामध्ये अनादिकालापासून घेतो आहे. त्यामुळे सदैव रागादिरूप होऊन संसाराला पात्र होतो आहे. परंतु या जीवाने कदाचित् निश्चयाला मात्र शब्दाने जाणले असेल परंतु त्याचा स्वीकार आजपावेतो संसारात कधीही केलाच नाही. त्याचा स्वीकार केल्याने रागादी नष्ट होतात व श्रद्धाज्ञानाचारित्राची एकता होते. म्हणून

व्यवहारनय जाणण्यायोग्य असला तरी स्वीकारण्यायोग्य नाही. परंतु निश्चयनय मात्र जाणण्यायोग्य आणि स्वीकारण्यायोग्यही आहे.

तात्पर्य- मोक्षमार्गामध्ये व्यवहारनय हा प्रतिषेध्य, हेय असून निश्चयनय हा प्रतिषेधक अतएव एकमेव उपादेय आहे असे ठिकठिकाणी सांगितले आहे.

व्यवहार व निश्चय यांची सांपेक्षता व स्याद्वाद

येथे एक प्रश्न होतो की, हा एकान्त नव्हे काय? मग स्याद्वाद कोठे राहिला?

द्रव्यर्थिकनय आणि पर्यायर्थिक नय दोन्ही वस्तूच्या सद्गुप अंशाला ग्रहण करतात. त्यामुळे या दोन्ही नयामध्ये स्याद्वाद तसाच घटवावा. परंतु येथे व्यवहार आणि निश्चय दोहोलाही सत्यार्थ जाणणे हा स्याद्वाद नसून तो भ्रम आहे. कारण व्यवहार हा अप्रयोजभूत असत्यार्थच आहे. दोघोलाही यर्थार्थ विवक्षेने जाणून निश्चयाला सत्यार्थ व व्यवहाराला असत्यार्थ जाणणे असाच तेथे स्याद्वाद आहे.

याबाबत मोक्षमार्गाचा सातवा अध्याय निदान त्यातील उभयनयावलंबी मिथ्यादृष्टीचे निराकारण हा भाग अवश्य वाचावा अशी मुद्दाम सूचना आहे.

इत्यलम् /

//ॐ//

श्री वीतरागाय नमः /

श्री आचार्य नेमिचन्द्र सिद्धान्तिदेव विरचित

द्रव्यसंग्रह

मङ्गलाचरण

जीवमजीवं दवं जिणवरवसहेण जेण पिण्डिवृं /
देविंदविंदवंदं वंदे तं सवदा सिरसा // १ //

जीवं अजीवं द्रव्यं जिनवरवृषभेन येन निर्दिष्टम् /
देवेन्द्रवृदन्दं वन्दे तं सर्वदा सिरसा // १ //

अन्वयार्थ :- (जेण जिणवरवसहेण) ज्या जिनवर वृषभनाथ देवानी (जीवं अजीवं दवं पिण्डिवृं) जीव व अजीव द्रव्यांचे निरुपण केले आहे. (तं देविंदविंदवंदं) त्वा देवेन्द्रांच्या समूहाकडून९ वंदनीय भगवंताना (सवदा सिरसा वंदे) मी नेहमी मस्तक नमवून वंदन करतो.

१. इंद्र शंभर आहेत-

भवणालया चालीसा विंतरदेवाण होंति बत्तीसा /
कप्पामर चउवीसा चंदो, सूरो, णरो, तिरियो //

अर्थ - भवनवासी देवांचे चाळीस, व्यंतरदेवांच बत्तीस, कल्पवासीचे चोवीस व ज्योतिष्कांचे दोन- सुर्य व चंद्र, मानवांचा इंद्र एक चक्रवर्ती व तिर्यांचा इंद्र एक सिंह- याप्रमाणे एकूण इंद्र शंभर आहेत.

विशेषार्थ :- जिनवरवृषभ या पदाचे दोन अर्थ होतात. १) या काळातील प्रथम तीर्थकर श्रीवृषभनाथ भगवान व २) तीर्थकर भगवान. [जिन=ज्यांनी मिथ्यात्व व रागद्वेषादी अंतरंग विकारांना जिंकले आहे असे सम्यकदृष्टी, श्रावक व मुनी जिन होत. जिनवर = जिनामध्ये वर म्हणजे श्रेष्ठ. गणधरादी मुनी जिनावर होत. जिनवरवृषभ = जिनवरामध्ये श्रेष्ठ तीर्थकार भगवान, हे जिनवरवृषभ होत.]

द्रव्य :- गुणांच्या समूहाला द्रव्य म्हणतात. द्रव्ये सहा आहेत. जीव, पुढगल, धर्म, अधर्म, आकाश व काळ ही सहा द्रव्ये म्हणजेच विश्व होय.

गुण:- जे द्रव्यांच्या सर्व भागामध्ये (प्रदेशामध्ये) व सर्व अवस्थेमध्ये (पर्यायामध्ये) राहतात त्यांना गुण म्हणतात. [जसे जीवाचे ज्ञान-दर्शन इ. व पुढगलाचे स्पर्श-रस-गंध-वर्ण इ.] गुणांना सहभावी विशेष म्हणतात. कारण ते द्रव्याच्या आश्रयाने नित्य व सर्वत्र असतात.

द्रव्यांचे दोन विभाग आहेत :- १. जीव व २. अजीव, जो चेतनेने म्हणजे ज्ञान दर्शनाने सहित आहे, तो जीव होय. [विश्वामध्ये जीव अनंत आहेत.] आणि ज्यामध्ये चैतन्याचा म्हणजे ज्ञान-दर्शनाचा अभाव आहे तो अजीव होय.

अजीवाचे मुख्य पाच प्रकार आहेत. १. पुढगल, २. धर्म. ३. अधर्म, ४. आकाश, ५. काल.

या ग्रंथामध्ये द्रव्याचे (जीव-अजीवाचे) स्वरूप वर्णन करणारा आहेत. अज्ञानी जीवांना जीव-अजीवांची अर्थात स्व-परांची (आपण कोण व पर कोण याची) ओळख न झाल्यामुळे त्यांना भ्रम होतो. भ्रमामुळे तो विकारी होतो व संसारामध्ये भ्रमण करीत नाना दुःखे भोगतो. जीव-अजीवांचे अर्थात स्व-परांचे यथार्थ ज्ञान असताना विवेक उत्पन्न होऊन भ्रम दूर होतो. तो परद्रव्यामध्ये (विषय-परिग्रहादिक अजीवामध्ये) गुंतुन पडत नाही. आपल्या स्वमध्ये आत्मस्वरूपामध्ये-स्थिर होतो. ही स्वरूपामधील स्थिरता, हाच सुखी होण्याचा एकमात्र खरा मार्ग आहे.

येथे सामान्य अपेक्षेने जीवादी द्रव्यांचे व तत्त्वांचे प्रतिपादन करणाऱ्या सर्व तीर्थकारांना आणि विशेष अपेक्षेने प्रथम तीर्थकर श्री. वृषभनाथ भगवांतांना नमस्कार केला आहे. तीर्थकार परमात्म्याप्रमाणे माझ्याही आत्म्यामध्ये अनंत गुण आहेत, असा यथार्थ निर्णय करून आपल्या शुद्ध आत्मस्वरूपामध्ये लीन होणे हा भावनामस्कार होय व शुद्धात्मस्वरूप जिनेंद्रांची वंदना, स्तुती वगैरे द्वारा बहुमान करण्याचा शुभभाव व शुभप्रवृत्ती होणे हा द्रव्य-नमस्कार होय. हा विकल्प गृहस्थांना व मुर्नींना द्व्या गुणस्थानामध्ये मुख्यतः असतो.

जीवाच्या वर्णनाचे नऊ अधिकार

जीवो उवओगमओ अमुति कत्ता सदेहपरिमाणो /

भोक्ता संसारत्थो सिध्दो सो विस्ससोऽङ्गई // २ //

जीवो उपयोगमय अमूर्तिः कर्ता स्वदेहपरिमाणः /

भोक्ता संसारस्थः सिध्दः स विस्त्रसा उर्ध्वगतिः // २ //

अन्वयार्थ - ज्यांच्या वर्णनाची प्रतिज्ञा केली त्यामधील प्रथम (सः) जो जीव तो १. (जीवो) प्राणांनी जगणारा आहे; २. (उवओगमओ) उपयोगस्वरूपी आहे; ३. (अमुति) अमूर्तिकस्पर्शरस-गंध-वर्णानी रहित आहे; ४. (कर्ता) कर्ता आहे; ५. (सदेहपरिमाणो) आपल्या शरीरप्रमाणाचा आहे [संकोच-विस्तार शक्तीमुळे]; ६. (भोक्ता) भोक्ता आहे; ७. (संसारत्थो) संसारामध्ये राहणारा आहे; ८. (सिध्दो) सिध्द आहे; ९. (विस्ससोऽङ्गई) स्वभावतःच अग्निशिखेप्रमाणे उर्ध्वगमन स्वभावी आहे.

विशेषार्थ :- या गाथेमध्ये जीवाचे अस्तित्व दाखवून त्याचे वर्णन करण्यासाठी नऊ अधिकार (पोट प्रकरणे) सूचित केले आहेत. ग्रंथकार आचार्य स्वयं क्रमशः त्याद्वारे संक्षेपाने वर्णन करणारच आहेत.

प्रथम अध्यायामध्ये नऊ अधिकारद्वारा जीवाचे तसेच सहा द्रव्यांचे निरूपण करताना बिनचूक यथार्थ इ आन व्हावे, यासाठीदोन दृष्टिने वर्णन केले आहे. एक व्यवहारनय दृष्टी [उपचार, अशुद्ध, परसापेक्ष, भेदसापेक्ष] दृष्टी व दुसरी निश्चयनय दृष्टी [पारमार्थिक, शुद्ध, स्वसापेक्ष, अभेदरूप].

जीवाधिकार

तिक्काले चदुपाणा इंदियबलमाउ आणपाणो य /
ववहारा सो जीवो णिच्चयणयदो दु चेदणा जस्स // ३ //

त्रिकाले चतुःप्राणा: इन्द्रियबलमायुराणपाणश्च /
व्यवहारात् स जीवो निश्चयनयतस्तु चेतना यस्य // ३ //

अन्वयार्थ :- (ववहारा) व्यवहारनयाने. (जस्स तिक्काले) ज्याला भूत, वर्तमान व भविष्यकाळामध्ये (इंदियबलं आउ य आणपाणो) इन्द्रिये, बल, आयु आणि श्वासोच्छवास -असे (चदुपाणा) चार प्राण (संति) आहेत (दु) आणि (णिच्चयणयदो चेदणा) निश्चयनयाने ज्याला चेतना आहे (सो जीवो) तो जीव होय.

विशेषार्थ :- तत्त्वज्ञानाचा आधारच जीव आहे. लोकव्यवहारात तत्त्वविषयक जे रुढ सिधान्त आहेत, त्याबाबात शंका उपस्थित करून ते स्वीकृत करणे टाळता येते. परंतु त्यातही संशय घेणारा मी आहे एवढी बाब तरी मूलतः निर्विवाद असते. या मी सर्वनामपदाचा वाच्यार्थ शरीर किंवा इन्द्रिये नसून जाणणारा व सर्व विशेष अनुभवामध्ये जाणणद्वारा एकरूप असा पदार्थ हा आहे. त्यालाच आत्मा किंवा जीव म्हणतात. याच आधारावर विचारवंत तत्त्वज्ञानाची उभारणी करतात. संशय घेणे हेही प्रतिभासरूप चेतनेचे चिन्ह आहे.

या छोटेखानी अध्यात्मपरक तत्त्वग्रंथांमध्ये व्यवहारनय आणि निश्चयनय - या भूमिकेवरून तत्त्वांचे निरुपण केले आहे. नयाचे व प्रमाणाचे स्वरूप, अध्यात्मामध्ये नयाचे निश्चय व व्यवहार असे भेद, त्याचे प्रयोजन व फल, त्यांचे पोटभेद या संबंधी विस्तृत विवेचनात्मक निवंध ग्रंथाच्या प्रारंभी जोडला आहे. अभ्यासू विद्यर्थीनी, स्वध्यायप्रेमीनी व शिक्षकांनी तो अवश्य वाचून समजून घ्यावा. येथे मात्र लक्षणनिर्देश करण्यात येतो.

अध्यात्मग्रंथामध्ये तत्त्वनिरुपणासाठी व्यवहारनय व निश्चयनय अशा दोन दृष्टी स्वीकारल्या आहेत. कारण तेथे आध्यात्मामध्ये हेय व उपादेय यांचा निर्णय करून हेयाचा त्याग व उपादेयाचा स्वीकार हे प्रयोजन असते. केवळ तत्त्वनिर्णय एवढीच भूमिका नसते. हे हेयोपदेय विज्ञान त्यापुढील पायरी असते.

निश्चयनय :- वस्तूचे स्वरूप जसे आहे असे यथार्थ ग्रहण करणाऱ्या ज्ञानाला निश्चयनय म्हणतात. जसे १) डबा पितळेचा बनला असताना त्यास पितळेचा म्हणणे. येथे संयोग किंवा निमित्त गौण असतात. २) जीव चेतनास्वरूप आहे.

व्यवहारनय :- प्रयोजनवशात् अन्य वस्तूच्या गुणधर्माचा प्रकृत वर्ण विषयावर आरोप करून अयथार्थ स्वरूपाला ग्रहण करणाऱ्या ज्ञानाला व्यवहारनय म्हणतात. जसे १) डबा पितळेचा असतानाही अनेक डबा पैकी इष्ट डब्याची ओळख देण्यासाठी त्यास तुपाचा डबा म्हणजे. २) जीवाची ओळख पाच इन्द्रिये किंवा चार गतीद्वारा देणे. ज्याला इन्द्रिये आहेत तो जीव. १) येथे डबा बितळेचा असताना त्यावर तुपाचा आरोप केला आहे. २) जीव चेतनरूप असताना त्यावर इन्द्रिये, गती वर्गेरेचा आरोप केला आहे.

व्यवहारनयाचे प्रयोजन - हा आरोप करण्याचे कारण संयोग किंवा निमित्ताचे ज्ञान करून देऊन त्याद्वारा निश्चयाचे किंवा परमार्थाचे प्रतिपादन करणे हे आहे. जसे अनेक डब्बापैकी ज्यात तूप आहे तो डबा असे इष्ट अर्थाचे ज्ञान करून देण्यासाठी तुपाचा डबा असा उपचार होतो व त्या द्वारा तो डबा पितळेचा आहे असेच ज्ञान होते. इन्द्रिये किंवा गती या पुद्गल संयोगावरुन या संयोगातही तो चेतनामय आहे, अशा परमार्थाचे प्रतिपादन होते.

व्यवहारनिश्चयाचा हेयोपादेयपणा - म्हणून आध्यात्मामध्ये तत्त्वतः व्यवहारनय हा असत्य आहे. म्हणूनच तो हेय आहे. त्याच्या अवलंबनाने तो परिग्रहामध्ये आसक्त होतो व रागादि विकार वाढतात. निश्चयनय हा परमाथ आहे, तो व्यवहाराचा निषेध करतो, त्याच्या आश्रयाने विकार घटतात, शुद्धता वाढते, आत्मस्वरूपाची प्राप्ती होते. म्हणून तो मुमुक्षूना उपादेय आहे.

दहा प्राण - पाच इन्द्रिये- १. स्पर्शन, २. रसन. ३. घाण, ४. चक्षु, ५. श्रोत्र.

तीन बलप्राण - १. कालबल, २. वचनबल व , ३. मनोबल, ९ आयु, १० श्वासोच्छवास.

व्यवहारनयाने जीव इन्द्रियादी प्राणांनी सहित आहे - हे प्राण संसारामध्ये जीवनाचे निमित्त कारण आहेत. म्हणून त्यांना प्राण म्हणतात. त्यांचा निमित्तरूपाने जीवाशी अनादि परंपरेने संबंध आहे. ते पुद्गलाचे संकंधरूप आहेत अथवा चेतनाविकार आहेत, स्वभावाने जीवापासून सर्वथा भिन्न आहेत, अनित्या आहेत. म्हणून त्यांना व्यवहारप्राण म्हणतात. संसारामध्ये जीव हया द्रव्यप्राणांनी भूतकाळी जगाला, वर्तमानकाळी जगतो, भविष्यकाळी जगेल. म्हणून जीवास व्यवहारनयाने प्राणसहित म्हणतात.

जीव निश्चयाने चेतनामय आहे - याच द्रव्यप्राणांशी अविनाभावरूपाने (नियमरूपाने) जो भेदरूप व अशुद्ध चेतनेचा विकल्प तो अशुद्ध निश्चयनयाने चेतनाविकारूप आहे. कारण तो जीवाशी पर्यायाश्रित तन्मय विकार आहे. शुद्ध निश्चय नयाने जीव सामान्यपणे शुद्ध चेतनामात्र आहे. चेतना परामार्थाने जीवाचे स्वरूप आहे; याच प्राणाने तो अनादिपासून अनंतकाळापर्यंत जगतो; तो शाश्वत आहे; म्हणून यास निश्चयप्राण म्हणतात.

-व्यवहारनयाचे द्वारा संसारदशेतील इंद्रिये व गती वगैरे संयोगाचे ज्ञान होते. जो संसारात इन्द्रिये, गती यांनी सहित आहे त्याला चेतना असतेच. याप्रमाणे या संयोगावरुन शेवटी जीवाचे परमार्थ रूप जाणले गेले. म्हणून व्यवहाराचे कथन करणे क्रमप्राप्त आहे.

तात्पर्य - परंतु व्यवहाराचे कथन सत्यार्थ समजून त्याचा आश्रय न घ्यावा. त्यामुळे संसारदुःखीची पंरपरा वाढते. या द्रव्यप्राणाच्या सतंतीचा (परपंरेचा) अभाव करावयाचा असेल तर आपल्या परमार्थ चैतन्यस्वरूपाचा, त्रिकालधूव ज्ञायकभावाचा आश्रय घ्यावा; आत्मध्यानाने देहादी विश्यामध्ये अनुराग सोडावा. कारण इन्द्रियविषय व देह यांच्या आसक्तीमुळे तो एक प्राणसमूह सोडून अन्य प्राणसमूह धारण करतो व संसारात परिभ्रमण करतो. म्हणून निश्चयनयाने सांगितलेले जीवाचे चैतन्यरूप आश्रयरूपाने उपादेय आहे. म्हणजे त्याचे ध्यान करून परिणाम विशुद्धी करावी व शुद्ध आत्मस्वरूपाची प्राप्ती करावी.

संसारी जीवास असणाऱ्या द्रव्यप्राण व भावप्रणांचा तत्का

२. उपयोगाधिकार (दर्शनोपयोगाचे भेद)

उवओगो दुवियाप्पो दंसणणां पं च दंसणं चदुधा /
चकखु अचकखु ओही दंसणमध केवलं णोयं // ४ //

उपयोगो द्वियिकल्पो दर्शनं ज्ञानं च दर्शनं चतुर्धा /
चक्षुः अचक्षुः अवधिकः दर्शनमथ केवलं ज्ञेयम् // ४ //

अन्वयार्थ - (उवओगो दुवियाप्पो) उपयोग दोन प्रकारचा आहे. (दंसणणां) १. दर्शनोपयोग, २. इ गानोपयोग (च दंसणं चदुधा) आणि दर्शनोपयोग चार प्रकारचा आहे. (चकखु अचुकखु ओही केवलं दंसणं णोयं) चक्षुदर्शन, अचक्षुदर्शन अवधिदर्शन आणि केवलदर्शन असे दर्शनोपयोगाचे चार भेद जाणावेत.

विशेषार्थ - पहिल्या जीवाधिकारामध्ये हा जीव चैतन्य निश्चयप्रमाणाने सदैव जगतो असे सांगितले. या दुसऱ्या अधिकारामध्ये चेतनेला अनुसरुन जीवामध्ये परिणाम प्रतिसमयी होतात हे सांगितले आहे व त्यालाच उपयोग म्हटले आहे. जीवाच्या चैतन्यनुविधायी परिणामाला उपयोग म्हणतात. उपयोगाचे दोन भेद आहेत. १. दर्शनोपयोग, व २. ज्ञानोपयोग. त्यापैकी दर्शनोपयोगाचे चार भेद आहेत. १. चक्षुदर्शन, २. अचक्षुदर्शन, ३. अवधिदर्शन, ४. केवलदर्शन.

१. चक्षुदर्शन - चक्षुने होणाऱ्या मतिज्ञानाचे अनंतर पूर्वी जो सामान्य प्रतिभास होतो किंवा अवलोकन होते ते चक्षुदर्शन होय.

२. अचक्षुदर्शन - चक्षु सोडून अन्य इन्द्रिये किंवा मनाने होणाऱ्या अवग्रह मतिज्ञानाच्या अनंतरपूर्वी जो सामान्य प्रतिभास होतो किंवा अवलोकन होते ते अचक्षुदर्शन होय.

३. अवधिदर्शन - अवधिज्ञानाचे अनंतरपूर्वी जो सामान्य प्रतिभास अथवा अवलोकन होते ते अवधिदर्शन होय.

४. केवलदर्शन - केवलज्ञानावरोबर होणारा सामान्य प्रतिभास केवलदर्शन होय.

जीवद्रव्य सचेतनद्रव्य आहे. ज्ञानदर्शन जीवाचे गुण आहेत. सामान्य चेतना म्हणजे दर्शन आणि विशेष चेतना म्हणजे ज्ञान. दोहोसही चैतन्य एक सामान्य नाव आहे. जेव्हा ज्ञानामध्ये ज्ञेयपदार्थाचा आकार अन्यापासून पृथक स्वतंत्र भासतो तेव्हा तो ज्ञानोपयोग किंवा विशेष प्रतिभास (विशेष चेतना) समजावा. इ आनोपयोगापूर्वीची आत्मसावधानता. म्हणजे जेथे विशेष आकार प्रतिभास न होता भेद न करता मात्र सामान्य प्रतिभास होतो तो दर्शनोपयोग समजावा. ज्ञानोपयोग व दर्शनोपयोगाचे विशेष स्वरूप [पुढे गाठा ४३, ४४ मध्ये] सांगणारच आहेत. तेथून जाणून घ्यावे.

तात्पर्य - आत्म्याच्या ज्ञानदर्शन या उपयोगस्वभावाला जाणून घ्यावे. मात्र त्यांचाच आश्रय घ्यावा. चैतन्यरूप आत्म्यामध्ये लीन व्हावेवे. त्यायागे जीवाला स्वभवतःच परतंत्रतेचा अभाव व स्वातंत्र्यलाभ अर्थात मुक्तीची प्राप्ती होते. // ४ //

ज्ञानोपयोगाचे भद

णाणं अद्वियपं मदिसुदओही अणाणणाणाणि /
मणपज्जयकेवलमवि पच्चक्खपरोक्खभेयं च // ५ //

ज्ञानं अष्टविकल्पं मतिश्रुतावधयः अज्ञानज्ञानानि /

मनःपर्ययं केवलमपि प्रत्यखपरोक्षभेदं च // ५ //

अन्वयार्थ - (णाणं अद्वियपं) ज्ञानोपयोग आठ प्रकारचा आहे. (मदिसुदओही) १. मति, २. श्रुत आणि, ३. अवधि हे तीन (अणाणणाणाणि) अज्ञान आणि ज्ञान दोन्ही प्रकाराचे आहेत. म्हणजेच १. मत्यज्ञान, २. श्रुतज्ञान व, ३. अवधि अज्ञान ही तीन अज्ञाने, ४. मतिज्ञान, ५. श्रुतज्ञान, ६. अवधिज्ञान ही तीन ज्ञाने (मणपज्जयकेवलमवि) ७. मनःपुर्वक आणि ८. केवल ज्ञान असे आठ भेद आहेत. तसेच तो ज्ञानोपयोग (पच्चक्खपरोक्खभेयं) प्रत्यक्ष व परोक्ष असा दोन प्रकारचा आहे.

उपयोग - जीवाच्या चैतन्याला अनुसरून असणाऱ्या परिणामाला उपयोग म्हणतात.

उपयोग दोन प्रकारचा आहे. १. दर्शनोपयोग २. व ज्ञानोपयोग. १) पदार्थाचा सत्तावलोकन मात्र प्रतिभासास दर्शनोपयोग म्हणतात. तेथे पदार्थास अन्य पदार्थापासून भिन्न न करता सामान्य अस्तित्वमात्र प्रतिभास असतो. २) ज्ञानोपयोग - पदार्थास अन्य पदार्थापासून भिन्न करून प्रतिभासित करणे यास ज्ञानोपयोग म्हणतात. म्हणूनच त्यास सविकल्प किंवा साकार म्हणतात. म्हणूनच त्यास सविकल्प किंवा साकार म्हणतात. सविकल्प किंवा साकार म्हणजे अर्थाकार चेतनेचा परिणाम. दर्शनोपयोगामध्ये असा अर्धाकार परिणाम असत नाही. सामान्य अस्तित्व मात्र प्रतिभास असतो. येथे सामान्य व विशेष हे क्रियाविशेषण आहेत. सामान्यपणे म्हणजे भेद न करतां प्रतिभास म्हणजे दर्शनोपयोग. विशेषणे म्हणजे अर्धाकार रूपाने अन्य ज्ञेयापासून भेद

करुन प्रतिभास म्हणजे ज्ञानोपयोग उदाहरणार्थ चेतनेचा परिणाम जेंव्हा सोन्याला या रूपाने अवग्रहितरुप होतो. तेंव्हा त्याने सोन्याला भेदरुपाने प्रतिभासित केलेच म्हणून तो साकार उपयोग म्हणजे ज्ञानोपयोग आहे. आणि त्या अवग्रहापूर्वी सामान्य प्रतिभास असतो तो निराकार असतो. तोच दर्शनोपयोग होय.

ज्ञानोपयोगाचे आठ भेद आहेत. यापैकी कुमाति, कुश्रुति आणि कुअवधि ही तीन अज्ञाने आहेत. कुमाति व कुश्रुति ही दोन ज्ञाने सर्वच मिथ्यादृष्टींना असतात. कुअवधिज्ञान सर्वच मिथ्यादृष्टी देव व नारकींना आणि क्वचित् (मिथ्यादृष्टी) मनुष्य आणि तिर्यचांनाही असते. यांना मिथ्याज्ञान म्हणण्याचे कारण म्हणजे मिथ्यादृष्टीचे ज्ञान मोक्षमार्गमध्ये अप्रयोजनभूत पदार्थमध्ये तर प्रवृत्त होतेच परंतु प्रयोजनभूत जीवादी तत्त्वांचा यथार्थ निर्णय करण्यामध्ये मात्र लागत नाही, हा ज्ञानाचाच दोष आहे म्हणून त्यास अज्ञान म्हणतात आणि संशयादी दोषांनी सहित असल्यामुळे त्यांनाच कुज्ञान म्हणतात.

मति, श्रुत आणि अवधि ही तीन सम्यग्ज्ञाने १ संज्ञी पंचेन्द्रियांमध्ये सम्यग्दृष्टींनाच होतात. पैकी मतिइ आन व श्रुतज्ञान ही सर्वच छच्चरथ सम्यग्दृष्टींना असतात. अवधिज्ञान सम्यग्दृष्टी देवनारकींना व क्वचित मुनद्य २ व तिर्यचांना होते. मनःपर्याज्ञान, संयमी मुनीना सहाव्या गुणरथानापासून छच्चरथ मुनींनाच होऊ शकते. सर्वांना होतेच हा नियम नाही. तीर्थकारांना आणि गणधरांना मुनीदेशमध्ये नियमाने असते.

ज्ञानोपयोगाचे प्रत्यक्ष आणि परोक्ष असे दोन भेद आहेत. आठ प्रकारचा ज्ञानोपयोग या दोहोमध्ये अंतभूत होतो. प्रत्यक्ष व परोक्ष यांचे विशेष स्वरूप ४२ गाथेमध्ये सांगणारच आहेत.

तात्पर्य - शुद्धात्म्याचे ज्ञान, श्रद्धान व ध्यानपूर्वक धातिकर्माचा क्षय ज्ञाला असता स्वभावभूत क्षयिक केवलज्ञान ३ व क्षयिक दर्शन स्वभाव प्रकट होतो वा तोच जीवाचे अंतिम साध्य आहे, तेच निराबाध सुख आहे.

१. असंज्ञी पंचेन्द्रियापर्यंत सर्व जीव नियमाने मिथ्यादृष्टीच असतात. त्यामुळे त्याना कुमाति कुश्रुति ही मिथ्याज्ञानेच असतात.
२. तीर्थकारांना जन्मतः अवधिज्ञान नियमाने असते. इतरांनाही ऋध्दी विशेषाने प्राप्त होते. भोगभूमिस तिर्यचांनाही होते.
३. केवलज्ञान व दर्शन क्षयिक स्वभावभाव आहेत. तर इतर ज्ञाने व दर्शन क्षायोपशमिक आहेत.

उपयोग जीवाचे लक्षण आहे.

अटु चटु णाणंसण सामणं जीवलक्खणं भणियं
ववहारा सुधाणया सुधं पुण दंसणं णाणं // ६ //

अष्टचतुर्ज्ञानदर्शन सामान्यं जीवलक्षणं भणितम् /
व्यवहारात शुद्धानयात् शुद्धं पुनः दर्शनं ज्ञानम् // ६ //

अन्वयार्थ - (ववहारा) व्यवहारनयाने (अट्टु चदु णाणदंसण) आठ प्रकारचे ज्ञान आणि चार प्रकारचे दर्शन (सामाण्णं जीवलक्खणं भणिंयं) जीवाचे सामान्य प्रकारे लक्षण सांगितले आहे. (सुध्दणया) शुद्धानयाने (पुण सुध्दं दंसणं णाणं) पुनः शुद्ध त्रिकाली ज्ञान आणि दर्शन हे जीवाचे लक्षण आहे!

विशेषार्थ - व्यवहाराचे दोन प्रकार आहेत.

१. दोन सर्वथा भिन्न वस्तुमध्ये अभेद किंवा संबंधाचा आरोप करणे.
२. एकाच अभेद वस्तुमध्ये स्वरूप समजावे म्हणून बुद्धीने भेदकल्पना करणे. वस्तु स्वभावाने अखंड असताना त्यांत प्रयोजनवश (ज्ञान व्हावे म्हणून विश्लेषण करणे) करणे.

गाथा ३ मध्ये व्यवहारनयाने या पदाने पहिल्या प्रकारचा व्यवहार विवक्षित आहे. कारण तेथे जड प्राण व चेतन जीव यांत अभेद किंवा संबंध दाखविला आहे. या गाथेमध्ये दुसऱ्या प्रकारचा व्यवहार विवक्षित आहे. अभेद चेतन म्हणजे ज्ञानदर्शन स्वभावामध्ये मति-श्रुतादि किंवा चक्षुअचक्षु वगैरे पर्यायरूप भेद केले आहेत. म्हणून तो सद्भूत व्यवहार होय.

व्यवहारनयाने सामान्यपणे जीवाचे लक्षण - आठ प्रकारचे ज्ञान किंवा चार प्रकारचे दर्शन हे सामान्यपणे व्यवहाराने जीवाचे लक्षण सांगितले आहे. संसारी किंवा मुक्त असे भेद न करता वेगळे लक्षण सांगितले नाही. म्हणून हे जीवाचे सामान्य लक्षण समाजावे.

निश्चयनयाने शुद्ध ज्ञान-दर्शन जीवाचे लक्षण आहे. येथे शुद्ध ज्ञानदर्शन म्हणजे केवलज्ञान केवलदर्शन नव्हे. कारण या शुद्ध पर्यायांचा अंतर्भाव उपरोक्त बारा देशात होतो व ते तर व्यवहाराने जीवाचे लक्षण सांगितले आहे. शुद्धज्ञान दर्शन म्हणजे त्रिकाली ध्रुव ज्ञानदर्शनस्वभाव. हे निश्चयाने जीवाचे लक्षण आहे.

तात्पर्य - हे ज्ञानाचे पाच भेद किंवा दर्शनाचे भेद निमित्तसापेक्ष किंवा विषयसापेक्ष केले आहेत. इ आनस्वभाव या अपेक्षेने किंवा सम्यग्ज्ञान या अपेक्षेने हे भेद नाहीत. हे भेद जीवाच्या शुद्ध ज्ञान स्वभावात भेद करीत नाहीत. त्यामध्ये एकरूपता प्रगट करून ज्ञान स्वभावाचा महिमा प्रगट करतात. हे जाणून या इ आनस्वभावाचा आश्रय घेऊन उपयोग निर्मळ करावा. त्याद्वारा यथासमय धातिकर्माचा क्षय झाला असता केवल इ आन व केवलदर्शन शुद्ध पर्याय प्रगट होतात व जीव परमसुख प्राप्त करतो. // ६ //

३ अमूर्तिकृत्व अधिकार

वण्ण रस पंच गंधा दो फासा अट्टु णिच्चया जीवे /
णो संति अमुत्ति तदो ववहारा मुत्ति बंधादो // ७ //

वर्ण रसाः पंच गन्धौ द्वौ स्पर्शा अस्टौ निश्चयात् जीवे /
न सन्ति अमूर्तिः ततः व्यवहारात् मुत्तिः बन्धतः // ७ //

अन्वयार्थ - (णिण्यचया) निश्चयनयाने (जीवे) जीवामध्ये (वर्ण रस पंच) पाच वर्ण, पाच रस, (दो गंधा) दोन गंध आणि (अट्टु फासा) आठ स्पर्श (णो संति) नाहीत. (तदो अमुति) म्हणून जीव अमूर्तिक आहे. (ववहारा) व्यवहारनयाने, (बंधादो) जीवास नोकर्म संयोग व कर्मबंधन असल्यामुळे (मुति) तो मुर्तिक आहे असे म्हटले आहे.

विशेषार्थ इ १) मूर्तिक - ज्यामध्ये स्पर्श, रस, गंध, वर्ण आहेत त्या मूर्तिक म्हणतात. **२) अमूर्तिक -** जेथे स्पर्शादी नाहीत त्यास अमूर्तिक म्हणतात.

निश्चयनय - जीव पुद्गलद्रव्यापासून सर्वथा भिन्न असल्यामुळे पुद्गलाच्या स्पर्शादी गुणांचा, त्यांच्या २० पर्यायाचा - भेदाचा जीवामध्ये स्वरूपानेच अभाव आहे. म्हणून निश्चयनयाने जीव वर्णदिकांनी रहित असल्यामुळे अमूर्तिक आहे.

मूर्त पुद्गलद्रव्याचे गुण व त्यांचे २० भेद (पर्याय)

स्पर्श गुण (८)- हलका, भारी, रुक्ष, स्थिर, शीत, उष्ण, मृदु, कठोर

रस गुण (५)- तिखट, कडू, आंबट, गोड, खारट

गन्ध गुण (२)- सुगंध, दुर्गंध

वर्ण गुण (५)- पांढरा, पिवळा, काळा, लाल, निळा

एकूण गुण २०

व्यवहारनय - तथाति संसारामध्ये अनादि काळापासून मूर्तिक जड कर्मपुद्गल तसेच शरीरपुद्गल यांचा जीवाशी संयोग आहे. त्या संयोगाचे ज्ञान करून देण्यासाठी जीवाला मूर्तिक म्हणण्यात येते एवढेच. परंतु संसार अवस्थेमध्ये सुध्दा हा जीव पुद्गलाच्या स्पर्शादी मूर्त स्वभावाचा स्वीकार करीत नाही. जर बघ्द दशेमध्ये जीव मूर्तिक होईल तर जीवपुद्गलाचा भेदच नाहीसा होईल.

येथे निश्चयनय जीवाचा त्रिकाल अमूर्तपणा दर्शवितो आणि ध्यवहारनय पर्यायामध्ये कर्मपुद्गलाशी संबंध दर्शवितो. याप्रमाणे दोन्ही नयाच्या विषयामध्ये विरोध आहे. तरीही दोन्ही युगपत असण्यात विरोध नाही असे जाणणे हाच स्याद्वाद होय. गाथा ३ मध्ये पौद्गलिक प्राणाशी व्यवहाराने संबंध दाखविला असून येथे पौद्गलिक कर्माशी व्यवहारनयाने संबंध दाखविला आहे. त्या व्यवहाराचा निश्चयनय निषेध करतो.

वस्तुमध्ये दोन्ही नयाचे विषय युगपत असतात.

तात्पर्य इ संपर्कामध्ये आलेल्या संबंध पुद्गलाच्या कमी अधिक होण्याने जीवाचे बरे वाईट होत नाही हे लक्षात घेऊन स्वरूपात सावधान असावे.

४. कर्तृत्व अधिकार

पोगलकम्मदीणं कत्ता ववहारदो दु णिच्ययदो /

चेदणकम्माणादा सुध्दणया सुध्दभावाणं // ८ //

पुदगलकर्मादीनां कर्ता व्यवहारतः तु निश्चयतः /
चेतनकर्मणां आत्मा शुध्दनयात् शुध्दभावानाम् // ८ //

अन्वयार्थ इ (ववहारदो) व्यवहारनयाने (आदा) जीव (पोग्गलकम्मादीणं कत्ता) पुद्गलपरिणामरूप कर्मादिकांचा कर्ता आहे. (दु पिच्चपदो चेदणकम्माणं) आणि निश्चयनयाने चेतनकर्माचा म्हणजे रोगद्वेषादि भावकर्माचा - विकारभावांचा - कर्ता आहे (सुध्दणया सुध्दभावाणं) आणि शुध्दनयाने शुध्दभावांचा कर्ता आहे.

विशेषार्थ - प्रत्येक द्रव्यामध्ये कर्तृत्व आणि अकर्तृत्व हे सामान्य गुण आहेत. या गुणांचे कार्य म्हणजे प्रत्येक द्रव्य आपल्याच पर्यायांचा (स्वकार्याचा) स्वयमेव कर्ता आहे आणि अन्य द्रव्यांचा पर्यायांचा कर्ता नाही. कर्ता असणे म्हणजे त्या पर्यायारूपाने स्वयं परिणमणे, व्यापून राहणे.

या कर्तृत्वधिकारात जीवाचा कर्तेपणा सांगितला आहे.

कर्ता- “यः परिणमति सः कर्ता” जो कार्यरूपाने म्हणजेच विशिष्ट परिणामरूपाने परिणमतो, तन्मय होतो तो कर्ता होय. प्रत्येक द्रव्य आपल्या पर्यायारूपाने परिणमतो. म्हणून द्रव्य हा कर्ता आणि तो पर्याय हे त्या द्रव्याचे कर्म किंवा कार्य. जसे १) मृत्तिकाद्रव्य स्वयं घटरूप होते. म्हणून मृत्तिका घटकार्याचा कर्ता आहे. २) जीवच स्वयं सम्यगदर्शन वर्गे भावरूपाने परिणमतो. म्हणून जीव हा सम्यगदर्शन कार्याचा कर्ता आहे. घट हे मातीद्रव्याचे तर सम्यगदर्शन जीवाचे कर्म आहे.

प्रत्येक द्रव्यामध्ये कर्तृत्व व अकर्तृत्व सामान्य गुण॑ आहेत. त्यामुळे प्रत्येक द्रव्य आपापल्या पर्यायांचा कर्ता आहे व शेष अन्य द्रव्यांचा, अन्य द्रव्यांच्या गुणांचा व पर्यायांचा कर्ता नाही. ही प्रत्येक द्रव्याच्या स्वभावाची मर्यादा आहे.

असे असताना एका द्रव्याला दुसऱ्या परिणामांचा कर्ता म्हणण्यात येते ते केवळ व्यवहाराने. माती स्वयं घटरूप होत असताना त्यावेळी कुंभकार घटाचया निर्मितीला अनुकूल असे मनाचे विकल्प व हात वगैरेच्या क्रिया करीत असतो. तत्त्वतः कुंभकार आपल्या योग-उपयोगरूप परिणामांचा कर्ता आहे. परंतु या दोन द्रव्यांच्या दोन क्रिया एकाच काली होतात. तसेच तेथे बाहू व्याप्ती आहे म्हणून तेथे निमित्त-नैमित्तिकपणाचा व्यवहार होतो. व्यवहाराने कुंभकाराला घटाचा कर्ता म्हणतात. घटकार्याचे कर्तृत्व निश्चयाने मृत्तिकाद्रव्यात आहे, कुंभकारामध्ये नाही. परंतु घट घडत असताना कुंभकार तदनुसार विकल्प व हातावारे करतो म्हणून कुंभकारामध्ये कर्तृत्वाचा उपचार करून व्यवहाराने कुंभकाराला घटाचा कर्ता म्हणतात. या व्यवहाराचे प्रयोजन निमित्त दर्शविणे व त्या द्वारा यथार्थ कर्तृत्वाचे प्रतिपादन करणे हे आहे.

या गाथेमध्ये जीवाच कर्तृत्वाचे निरुपण केले आहे. अनादिकालापूसन या जीवाला कर्माचा संबंध आहे. मोहकर्माच उदयानुसार त्याला रागद्वेषमोह विकार होतात. हा आत्मा रागद्वेषमोहरूप परिणमला

असताना कार्मणवर्गणा स्वयं कर्मरूप होऊन जीवप्रदेशामध्ये बघ्द होते. तत्त्वतः तर आत्मा आपल्या रागदी चैतन्यविकारांचा कर्ता आहे. परंतु रागादी असतानाच जीवास कर्माचा बंध होतो. म्हणून जीवाला व्यवहाराने कर्माचा कर्ता म्हणतात. यावरुन तो द्रव्यकर्माचा यथार्थपणे कर्ता मानु नये. द्रव्यकर्माचा यथार्थकर्ता तर कार्मणवर्गणा पुढगलद्रव्य आहे. पुढगल स्वयं कर्मरूपाने परिणमत असताना जीव रागादी विकाररूप असतो. ही काळाची जवळीक हे या व्यवहाराचे कारण असून जीवाच्या रागद्वेषमोह विकारांचे निमित्त दर्शविणे हे प्रयोजन आहे. त्यावरुन यथार्थ कर्तृत्वाचा बोध होतो.

आत्मा जरी रागद्वेषमोहरूप विकारांचा कर्ता आहे तथापि ते विकार स्वभावरूप नाहीत. परसापेक्षा आहेत. पराच्या लक्ष्याने होतात. म्हणन. तो अशुद्ध निश्चयाने आपल्या रागादी चेतनकर्माचा - भावकर्माचा कर्ता आहे.

या ग्रंथांत निश्चयाचे १. अशुद्ध निश्चयनय (निश्चयनय) व २. शुद्ध निश्चयनय (शुद्धनय) असे दोन भेद केले आहेत. अशुद्ध निश्चयनय परसापेक्षा रागादी पर्यायरूप विकारभावांना ग्रहण करतो. शुद्ध निश्चयनय हा शुद्ध संग्रह नयाप्रमाणे एक त्रिकाली धुव स्वभावाला विषय करतो.

जेव्हा जीव स्वयं विकाररूप होतो तेव्हा त्यामध्ये त्रिकाल धुव स्वभावाचा अन्वय असतो व स्वभावदृष्टीने अनुभूतीमध्ये तो त्या अन्वयरूप स्वभावाचा कर्ता असतो, तेव्हा रागादी विकार गौण असतात. शुद्धनयाने जीव शुद्ध भावांचा कर्ता आहे.

अशाप्रकारे तीन दृष्टीने जीवाच्या कर्तृत्वाचे वर्णन केले. या तिन्ही नयांचे विषय आत्म्यामध्ये आहेत युगपत. परंतु तीन वेगळ्या अपेक्षेने मात्र. व्यवहारनय व निश्चयनयाच्या विषयांत परस्पर विरोध आहे. परंतु ते सहचरभावाने एकत्र राहण्यात विरोध नाही. दोन्ही नयांची अपेक्षा व विषय यथार्थ जाणणे, हा स्याद्वाद आहे. दोहोसही खरे मानणे हा स्याद्वाद नव्हे.

तात्पर्य - कर्ताकर्मरूपाने पाहापयाचे तर जीव हा स्वयं आपल्या विकारी किंवा अविकारी परिणामांचा कर्ता आहे. स्वतःचे परिणाम हे त्याचे कर्म आहे. तो स्वयं आपल्या परिणामांचा कर्ता असताना त्यास अन्य द्रव्यरूप कारकाची अपेक्षा नाही. व्यवहारनयाने निमित्त किंवा संयोग दर्शविला असतो एवढेच.

याप्रमाणे आपल्या परिणामांची जबाबदारी केवल स्वतःवरच आहे. या निर्णयाने परासंबंधी आकुलता आपाआप नाश पावतो. आपला विकासही स्वाधीन आहे; या विश्वासामुळे जीव मोक्षमार्गामध्ये उत्साही होतो व त्याच्या संसारदुःखाचा नाश होतो. // ८ //

५. भोत्तृत्व अधिकार

ववहारा सुहदुकखं पुगगलकम्मफलं पभुंजेदि /
आदा णिच्ययणयदो चेदणभावं खु आदस्स // ९ //

व्यवहारात् सुखदुःखं पुद्गलकर्मफलं पुभुडत्के /
आत्मा निश्चयनतः चेतनभावं खुल आत्मनः // ९//

अन्वयार्थ इ (ववहारा) व्यवहारनयाने (आदा) जीव (सुहंदुक्खं पुग्गलकम्फलं) सुघंदुःखरूप पुद्गलकर्मफलास (पभुजेदि) भोगतो आणि (णिच्चयणदो खु) निश्चयनयाने खरोखर (आदस्स चेदणभावं) आपल्याच चेतनपरिणामांना भोगतो.

विशेषार्थ - कर्तृत्व-अकर्तृत्व याप्रमाणे भोत्कृत्व अभोक्तृत्व हे सामान्यगुण आहेत. जीव आपल्याच परिणामांचा भोक्ता असून अन्य द्रव्यांच्या परिणामांचा तो अभोक्ता आहे.

व्यवहारनय - आत्मा पुद्गलकर्माचा उदय संबंध असताना आपल्याच सुखदुःखादीरूप परिणामांचा अनुभव घेतो. संसार अवस्थेमध्ये संयोग व निमित्ताचे ज्ञान करून देण्यासाठी उपचाराने जीव कर्मफलाचा भोक्ता आहे असे व्यवहारनयाने म्हटले आहे. कारण तेथे पराची अपेक्षा आहे.

निश्चयनय - वस्तुतः जीव केवळ आपल्याच सुखानुभुतीरूप आल्हाद परिणामांचा व दुःखरूप उद्भेद परिणामांचा स्वयं अनुभव घेत असतो. त्यामुळे हा जीव निश्चयाने आत्मपरिणामांचाच भोक्ता आहे. मात्र त्यावेळी कर्म उदयरूप (फलदानरूप) अवस्थेमध्ये असते व हा उदयाला अनुसरून परिणाम करतो एवढेच.

तात्पर्य - जीव तत्त्वतः उदयानुकूल परपदार्थाच्या परिणामांचा भोक्ता आहे असे न समजता आपल्याच चेतन परिणामांचा भोक्ता आहे असा निर्णय करावा. परासंबंधी इष्टनिष्ट बुधदी दूर सरावी व स्वावलंबनाने आपल्या आत्मपरिणामांची विशुद्धी करून घ्यावी व सुखी व्हावे. // ९ //

६. स्वदेहपरिमाणधिकार

अणुगुरुदेहप्रमाणे उवसंहारप्पसप्पदो चेदा /
असमुहदो९ ववहारा णिच्चयणयदो असंखदेसो वा // १० //

अणुगुरुदेहप्रमाण : अपसंहारप्रसर्पभ्यां चेतयिता /
असमुद्घातात् व्यवहारात् निश्चयनयतः असंख्यदेशो वा // १० //

अन्वयार्थ -(ववहारा) व्यवहारनयाने (चेदा) चेतनरूप जीव (उवसंहारप्पसप्पदो)संकोच आणि विस्तारामुळे (असमुहदो) समुद्घात अवस्थेला सोडून (अणुगुरुदेहप्रमाणे) आपल्या प्राप्त लहान किंवा मोठ्या शरीरप्रमाणे राहतो. (वा णिच्चयणयदो) परंतु निश्चयनयाने केवळ (असंख्यदेशो) लोकाकाशप्रमित असंख्यात प्रदेशी मात्र आहे. त्याचे प्रदेश नियतच आहेत.

१. समुद्घात - मुलशरीरमछंडिय उत्तरदेहस्स जीवपिंडस्स /
णिगगमणं देहादो होदि समुद्घादणामं तु //

अर्थ- मुल शरीरास न सोडता आत्म्याचे प्रदेश शरीराबाहेर पसरणे व परत शरीरांत येणे याला समुद्घात असे म्हणतात. समुद्घात सात प्रकारचा आहे.

विशेषार्थ - प्रत्येक जीवाचे प्रदेश^२ लोकाकाशातुल्य असंख्यात आहेत. प्रत्येक द्रव्याचे प्रदेश हेच त्याचे स्वक्षेत्र असून प्रत्येक द्रव्य आपल्या प्रदेशात स्थित आहे. प्रदेशांच्या प्रमाणात न्युनधिकता त्रिकाली होत नाही. तसेच एक द्रव्य दुसऱ्याच्या प्रदेशांचा स्वीकार करीत नाही, त्यात प्रवेश करीत नाही. जरी लोकाकाशाच्या प्रदेशात सहाही द्रव्ये असतात तथापि तत्त्वतः प्रत्येक द्रव्य निजप्रदेशातच राहते. प्रदेशत्व हा प्रत्येक द्रव्याचा सामान्य गुण आहे. त्यामुळे प्रत्येक द्रव्य-जीव द्रव्यसुधा आपल्या नियत प्रदेशरूपच असते.

१. वेदना- तीव्र दुःखवेदनेमुळे मूळ शरीर न सोडता जीवाचे प्रदेश बाहेर पसरणे.
२. कषाय - कोधादि कषायांच्या तीव्रतेमुळे स्वीकृत शरीर न सोडता शरीराबाहेर पसरणे.
३. विक्रिया- देवनारकी किंवा वैक्रियक ऋद्धीधारीच्या विक्रियेमुळे मूळ शरीर न सोडता जीवप्रदेश शरीराबाहेर पसरणे.
४. मारणान्तिक-मरणसमयी नवीन शरीर धारण करण्यापुर्वी मूळ प्राप्त शरीर न सोडता नूतन जन्मस्थानाला आत्मप्रदेश स्पर्श करतात. हा मारणान्तिक समुद्घात होय.
५. तैजस-तैजस ऋद्धी शुभ किंवा अशुभ दोन प्रकारची आहे. रोग किंवा दुष्काळ वगैरे निवारण करण्यासाठी दयेमुळे तैजस ऋद्धीधारी मुर्नींच्या मूळ शरीरातून शरीर न सोडताही आत्मप्रदेश बाहेर पडतात व इष्ट स्थानाला स्पर्श करतात. उद्देश सिध्द झाला असता परत शरीरात परततात. याला शुभ तैजस म्हणतात. क्रेधधिकाच्या तीव्रतेमुळे मूळ शरीर न सोडता शरीरातूनच शेंदूरी रंगाचा पुतळा बाहेर पडतो, ज्यावर क्रोध आहे त्याला स्पर्शतो व जाळतो. परत शरीरात प्रवेश करतो व मूळ शरीरासही जाळतो. तो प्रदेशांचा शरीराबाहेर विस्तार असतो, हा अशुभ तैजस समुद्घात होय.
६. आहारक- सहाव्या गुणस्थानातील ऋद्धीधारी मुर्नींना तत्त्वामध्ये काही शंका उत्पन्न झाली असताना त्यांच्या मस्तकातून एक हात प्रमाणाच्या पुतळा बाहेर पडतो. त्यांत आत्मप्रदेशांचा अन्वय असतो. केवली किंवा श्रुतकेवली जवळ जातो, त्यांच्या चरणास स्पर्श करतो, शंका दूर होते, आपली शंका दुर होताच परत मूळ शरीरात सामावतो. याला आहारक समुद्घात म्हणतात.

७. केवल समुद्घात- केवलीची आयुकर्माची स्थिती संपत आली असताना जर इतर कर्माची मर्यादा आयुकर्मापेक्षा जास्त असेल तर ती आयुकर्माबोवर आणण्यासाठी केवलीचे आत्मप्रदेश शरीराबाहेर पडतात, प्रथमत: दंडरुपाने (एक सरळ रेषेत) नंतर प्रतररुपाने, (विस्तार, क्षेत्र अपेक्षेने). नंतर कपाटरुपाने (जाडीच्या रुपाने) व शेवटी लोकपूरण रुपाने (संपूर्ण लोकास) व्यापतात व परत त्याच क्रमाने संकोच होऊन शरीरामध्ये परत समावतात. याला केवल समुद्घात म्हणतात. पसरणे व सामावणे यास ४ समय लागतात. एकूण ८ समय लागतात.
२. प्रदेश - पुढगलाचा एक परमाणु आकाशाच्या जेवढया भागाला व्यापतो तेवढया भागास प्रदेश म्हणतात.